

Teorik Anlamı ve Pratik Değeri Bakımından İmân-İslâm İlişkisi

MEHMET ŞAŞA

ARŞ. GÖR., KİLİS 7 ARALIK Ü. İLAHİYAT F., TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BÖLÜMÜ.
mehmetsasa@kilis.edu.tr

Öz

Kelam ilminde, iman ve iman kavramıyla birlikte ele alınan İslâm kavramlarının bir-biriyle olan ilişkisi, ilk dönemlerden itibaren tartışılan konuların başında gelmektedir. İman ve İslâm kavramlarının tanımları, mahiyetleri ve müteradif mi yoksa farklı manalar mı içerdikleri bu çerçevede tartışması yapılan konulardan bazılarıdır. Bu tartışmalar klasik dönemde olduğu gibi, çağdaş dönemde de devam etmiştir. Her iki kavramın da sözlük anlamlarının farklı olduğu konusunda genel bir ittifak varken, terim anlamı yani pratik değeri açısından bunu söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Araştırmada iman ve İslâm kavramlarının luğavî ve istilahî anlamlarına değinilip, söz konusu kavramların birbirini tamamlayan iki müteradif terim olduğunu ve farklılığını savunan tarafların görüşlerine temas edilerek meselenin teorik anlamı ve pratik değeri incelenmiştir. İman-İslâm ilişkisine dair klasik ve çağdaş dönemde ortaya konulan yaklaşımlardan hareketle mesele değerlendirilmiş, her iki kavramın pratik kullanımda müteradif ve birbirini tamamlayan iki kavram olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İman, İslâm, kelâm, müteradif, teorik-pratik

BELIEF AND ISLAM RELATION IN CASE OF THEORETICAL MEANINGS
AND PRACTICAL VALUES

Abstract

The relationship between belief and Islam which is examined together with belief, has been studied from the early stage of Islam. Some of the debate topics are definiti-

on of belief and Islam, their characters and whether they have same meaning or not. This argument continued in the contemporary Islamic theology as it has happened during classical phase. Although there is a consensus on that these two terms have different lexical meanings, it is hard to find same consensus on the terminological meanings of these terms. In this study, theoretical and practical value of belief and iman has examined. Lexical and technical meanings of belief and İslam are studied and different opinions on these terms has discussed. Classical and contemporary approaches on the differences of belief and Islam has examined and deduced that these terms are identical and complementary.

Keywords: Belief, Islam, theology, identical, theory-practice

Giriş

Kelam ilminde üzerinde en çok durulan ve ayrıntılı bir şekilde incelenen konuların başında iman konusu gelmektedir. Kelam-ıncılar, iman meselesiyle ilintili birçok konuyu¹ detaylı olarak ele almış ve tartışmışlardır. İman ve İslâm kavramı arasındaki ilişki de tartışılan bu konulardan biridir. İman ve İslâm, dinin merkezinde önemli bir role sahiptir. Zira dinî hayatın bütün yönleri, kişinin mü'min ve müslüman olmasına göre anlam ve değer kazanmaktadır. İlâhî mesajın ana gayesi de, insanları "gerçek müminler"² veya "gerçek müslümanlar"³ seviyesine çıkarmaktır.

İman ve İslâm kavramlarının ayet ve hadislerde farklı anlamlarda kullanılması, doğrudan o dönemdeki müslümanların sosyo-politik durumları ile alakalıdır. Müslümanların güçsüz olduğu Mekke döneminde iman ve İslâm, yeni dine tam bir teslimiyeti ifade etmekte iken, müslümanların daha güçlü olduğu Medine döneminde ise, tam teslimiyetle birlikte yeni dine boyun eğmeyi de kapsamaktadır. Bu durumla birlikte kalbî tasdik ile bu tasdik sonuçları olan taat fiilleri arasında sebep-sonuç ilişkisine dayalı bir birliktelik ve bütünlük bulunmaktadır.⁴

İman ve İslâm kavramları üzerindeki münakaşaların aslı, *bezm-i elest/misak meselesi*⁵ şeklinde ifade edilen şehadeti veya sözleşmenin geçtiği

¹ İmanın tanımı ve mahiyeti, imanın artıp eksilmesi, iman-İslâm ilişkisi ve imanda istisna bu konulardandır.

² el-Bakara 2/137; el-Enfâl 8/2-4, 74.

³ Âl-i İmrân 3/20.

⁴ Hilmi Karaağaç, "İtikâdî Mezheplerde İman-İslâm İlişkisi", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012/2, c. 1, sy: 2, s.111.

⁵ İslâmî gelenekte, özellikle selef dönemi bazı müfessirler ve ehl-i hadis tarafından, insanoğlunun Allah ile, O'nu Rab olarak kabul ettiğine dair yaptığı sözlü antlaşma olarak algılanan ve halk nezdinde de bu şekilde kabul gören misaktır. Geniş bilgi için bkz. Sinan Öge, "Fitratın misakı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy: 22, Erzurum, 2004, s.241-245.

ayete⁶ dayandırılabilir. Dolayısıyla söz konusu şehadetin dünya hayatında geçerli olmasının temel şartı nedir? Ne şekilde yerine getirilirse geçerli ve muteberdir? Kalbî bir iman mı? Yoksa sözle ifade edilen bir iman da yeterli midir? Veya emredilen amelleri yerine getirmemek, imanın sahih olmasına bir engel teşkil eder mi? Kısacası meselenin özü bu üç ana konuda yoğunlaşmaktadır. Kalam ekolleri söz konusu konularda birbirinden farklı görüş ve yaklaşımlar ortaya koymuştur.⁷

Kelam ekolleri, iman ve İslâm olgusunun tanımı ve mahiyeti hakkında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Zamanla bu yaklaşımlar ayet ve hadislerle desteklenmiştir. Özellikle de, farklı görüşlere delil olabilecek nitelikte pek çok rivayetin olması, akabinde doğal olarak her grubun kendi görüşü doğrultusundaki rivayetleri ön plana çıkarmasına zemin hazırlamıştır. Hatta özellikle de Cibril Hadisi'nin⁸ farklı rivayetleri, hem iman ve İslâm kavramlarının müteradifliği/özdeşliği hem de farklılığı için delil olarak kullanılmıştır.⁹

⁶ “*Hani Rabbın, Âdemoğullarının sulblerinden zürriyetlerini almış, onları kendilerine karşı şahit tutarak, ‘Ben sizin Rabb’iniz değil miyim?’ diye sorduğunda, Onlar, «Evet; Rabbimizsin, şahid olduk» demişlerdi. Bu şahit tutuşumuzun sebebi, kıyamet günü, bizim bundan haberimiz yoktu, dersiniz diyedir*” (el-Akrâf 7/172). Ayetteki muhatapların kim olduğu konusunda, müfessirler arasında ihtilaf vardır. Kimilerine göre Allah, Âdem’i yarattığında, Razi, Fahrüddin Muhammed, *Mefâtihu’l-ğayb*, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1981, XV, 50-56; Sâbüni, Muhammed Ali, *Safvetu’l-tefâsir*, Dâru’l-Kalem, Lübnan 1976, I, 481

⁷ Şerafettin Gölcük, “İsimler ve Hükümler Yönüyle İman ve İslâm Kavramları”, *ATAUNİ İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, sy: 2, Ankara 1977, s.189.

⁸ Abdullah b. Ömer babası Hz. Ömer’den gelen rivayeti şöyle aktarmıştır: “Bizler bir gün Rasûlullah (s.a.v)’in yanında otururken hemen bir adam geliverdi. Elbisesi bembeyaz, saçları simsiyahtı. Üzerinde yolculuk belirtileri de yoktu, bizden hiç biride onu tanıyıyordu. O kimse Peygamberimizin yanına kadar gelip oturdu dizlerini dizlerine dayadı, ellerini dizlerinin üzerine koyarak şöyle dedi: “Ey Muhammed! İslâm’ın ne olduğunu haber ver!” Rasûlullah (s.a.v) ona cevaben: “İslâm; Allah’tan başka gerçek hiçbir ilâhın olmadığına Muhammed (s.a.v)’in de Allah’ın Peygamberi olduğuna inanarak şahitlik yapman, namazı kılıp zekatı vermen, Ramazan orucunu tutup gücün yeterse hacctemendir” buyurdular. Bunun üzerine adam: “Doğru söyledin” dedi. Biz onun hem sormasına hem tasdik etmesine şaşırık. Adam sonra: “Bir de bana İman’ın ne demek olduğunu anlat” dedi. Peygamberimiz (s.a.v)’de: “Allah’a, meleklerine, kitaplarına, Peygamberlerine, ahiret gününe, kadere, hayır ve şerrin O’ndan olduğuna inanmandır” buyurdular. O kimse yine: “Doğru söyledin” diyerek: “İhsan nedir? Bana onu anlat” dedi. Rasûlullah (s.a.v): “İhsan; görüyormuşçasına Allah’a ibadet edip kulluk yapmandır. Sen O’nu görmüyorsan da O seni mutlaka görmektedir” buyurdular. O kimse yine: “Doğru söyledin” dedi. Bu sefer adam: “Kıyametin ne zaman kopacağını bana haber ver” deyince Peygamber (s.a.v) efendimiz: “Bu konuda sorulan sorandan daha bilgili değildir” buyurdu. Bu sefer o adam: “O halde kıyametin âlemlerinden bahset” deyince, Peygamberimiz (s.a.v) şöyle buyurdular: “Cariyenin hanımefendisini doğurması (Yani doğan çocuklar ana babalarına köle ve carie muamelesi yapacaklar) Yalınayak, çıplak, fakir deve çobanlarını yapturdıkları binalarla boy ölçüşürken görmendir.” Ömer İbnül Hattab diyor ki: Sonra adam çıkıp gitti bir süre hayrette kaldım. Sonra Peygamberimiz (s.a.v): “Ey Ömer soru soran kimdi biliyor musun?” dedi. Ben de: “Allah ve Rasûlü daha iyi bilir” deyince, Peygamber (s.a.v): “O Cibril idi, size dininizi öğretmek üzere gelmişti” buyurdu. Bu hadis aynı zamanda Ebu Hureyre ve Ebu Zerr tarafından da rivayet edilmiştir. Buhârî, “İmân”, 37; Müslim, “İmân”, 1; Nesâî, “İmân”, 5, 6; Tirmizî, “İmân”, 4; Ahmed b. Hambel, Müsned, I, 51-52; İbn Mende, Muhammed b. İshâk, *Kitâbu’l-İmân*, thk. Ali b. Muhammed Nâsir el-Fâkihî, Beyrut 1987, I, 118, 312.

⁹ Selefîye ve hadisçilerin kabul ettiği rivayetlerde soru “İslâm nedir?” şeklinde ifade edilirken,

İman ve İslâm kavramlarının sözlük anlamlarının farklı olduğu konusunda kelimelerin arasında her hangi bir ihtilaf söz konusu değildir. Bununla beraber iman ve İslâm kavramlarının dinî istilahta veya pratik kullanımda müteradif olup olmadığı konusu tartışılmış ve farklı algılar ortaya çıkmıştır. Bu farklı algıların ortaya çıkmasının sebebi ise, hem her iki kavramın sözlük anlamlarının farklı, hem de delil getirilen nasların zahirlerinin her iki duruma elverişli olmasıdır. Nitekim her iki taraf da, kendilerine naslardan delil getirmişlerdir.

İman ve İslâm kavramlarının pratik değeri bakımından aynı olup olmadıkları, yaşadığımız çağda da güncelliğini korumaktadır. Zira mü'min olduğunu söyleyip, iman gereğini yapmayanlar hakkında toplumda tartışmalar yaşanmaktadır. Bu da geçmişte tartışma konusu olan amellerin imandan bir cüz olup olmadığı meselesini gündeme getirmekle beraber, müslümanların birbirlerini tekfir etmelerine sebebiyet verebilmektedir. Bu bakımdan bu hususta günümüzde de yaşanan tartışmalara katkı sağlayacağı düşüncesiyle, konuyu ele alan kelimelerin görüş ve yaklaşımları aktarılacaktır. Aynı zamanda bu görüşlerin değerlendirilmesine başlanmadan önce, bir temel teşkil etmesi amacıyla ilk olarak “iman” ve “İslâm” kavramlarının kelimelerin düşünce sistemindeki tanımlarına bakmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

1. İman Tanımı ve Mahiyeti

İman kelimesi, “e-m-n” kökünden türemiştir. Bu kelimenin esas manası korkunun zıddı olan “Emniyet veya güvenlik” demektir. Fiilin sülasî kök manası ise, “Kalbin huzura ve sükûna kavuşması, her türlü korkunun karşısında kendisini emniyette hissetmesi”dir.¹⁰ Bu fiilin “İf’âl” veznindeki mastarı olan iman, “bir kişiyi söylediği sözde doğruluğa nispet etmek ve söylediğini kabullenmek, tasdik etmek” demektir.¹¹ Ayrıca bu kelime,

Mürce'nin benimsediği rivayetlere göre ise soru, “İslâm'ın şeâiri (alametleri) nedir?” şeklindedir. Geniş bilgi için bkz. Ebû Hanife, Numan b. Sâbit, *el-Fikhu'l-ebîât*, (İmam-ı Âzam'ın beş Eseri), çev. Mustafa Öz, İst. 2011, s. 45; Neseî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed, *Tabsıratu'l-Edille fî Usûli'd-Din*, thk. Muhammed Nur Hâmid İsa, I. Baskı, Kâhire 2011, II, 1077.

¹⁰ İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisanü'l-Arab*, Dâru's-Sadr, Beyrut 1414/1994, XIII, 21.

¹¹ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, XIII, 21; Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Kitâbu'l-Luma' fî'r-reddi âla ehli'z-zeyğ ve'l-bid'a*, Londra 1955, s.123; Bakillânî, Ebubekir Muhammed b. Tayyib, *Kitâbu't-Temhîd*, Beyrut 1957, s.346; Bakillânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib, *el-İnsâf fî'mâ yecibu i'tikaduhu velâ yecûzu'l-cehlu bih*, Kâhire 2000, s.22, 52; İbn Teymiye, *Kitâbu'l-İmân*, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, Beyrut 1996, s.284; Taftazânî, Sa'duddin Mes'ud b. Ömer, *Şerhu'l-Akâid*, İst. 1326, s. 153; Taftazânî, Sa'duddin Mes'ud b. Ömer, *Şerhu'l-Mekâsîd*, Beyrut 1998, V, 175; Gazalî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-İktisâd fî'l-i'tikâd*, Dimeşk 1994, s.194; İbn Ebî Şerîf, Kemaleddin, *el-Kitâbu'l-Müsâmere bi şerhi'l-Müsâvere*, Bulak 1317, s. 285.

korkusuz kılmak, doğrulamak, bir şeyin doğruluğunu tasdik ve kabul etmek veya bir kimseye yahut bir şeye inanıp güvenmek, korku ve şüphe-nin yerine itminanın ve sakinliğin olması, anlamlarını da içermektedir.¹² Bu fiil, lazım olup, ancak “li” ve “bi” harf-i cerleriyle müteaddî olur. Buna göre “âmene bi...” itiraf ve ikrar anlamında iken, “âmene li...”, iz’an ve kabul anlamındadır.¹³ İman, sözlükte “kalp ile tasdik etmek” iken; istilâhda “kalp ile itikad etmek, dil ile ikrar etmek” manasına gelir.¹⁴ Kur’an indirilmeden önce iman kelimesinin sözlük anlamı “tasdik etmek” şeklindeydi.¹⁵

Terim anlamı açısından iman, “Allah’tan aldığı ve din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak” diye tanımlanmıştır.¹⁶ Bu inanca sahip bulunan kimseye mü’min, inancının gereğini tam bir teslimiyetle yerine getiren kişiye de müslim denir. Ayrıca Türkçede müslim kelimesinin Farsça kurala göre çoğulu olan müslüman da bu anlamda kullanılmıştır.¹⁷

Kelamcılar, “وما انت بمؤمن لنا ولو كنا صادقين”¹⁸ ayetini de delil getirip, imanın kelime anlamının tasdik olduğu konusunda nerdeyse ittifak etmiş, fakat onun kavramsal yani istilâhî anlamı hakkında fikir ayrılığına düşmüşlerdir.¹⁹

Ehl-i Sünnet kelamcılarına göre imanın esası, kalbin tasdikinden ibarettir. Çünkü ayet ve hadislerde iman dilin ikrarına değil, kalbin tasdikine bağlanmıştır.²⁰ Bununla beraber Ebû Hanîfe (v. 150/767), kalp ile tasdik inyanında dil ile ikrarı da şart koşmuştur. Ancak Mu’tezile, Hâriciler, Mürchie, Kerramiye ve Cehmiye gibi önemli kelimeler ekolleri ise birbirinden farklı görüşler ortaya koymakla beraber amelin imandan bir parça olup olmadığı

¹² Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sıhah, Tâcu'l-Lugât ve sıhahü'l-Arabîyye*, thk. Ahmed Abdulgaffar Attar, Beyrut 1956, 5, 2071; İsfahâni, Râgıb Ebu'l-Kâsım Hüseyin, *el-Müfredât fi elfâz-i Çaribi'l-Kurân*, İst. 1986, s. 21; Bağdâdî, Abdulkâhir, *Usûlu'd-Din*, İst. 1928, s.247; Pezdevî, Ebu Yusr Muhammed, *Usûlu'd-Din*, Kâhire 2003, s.228; Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s.151; Sâbûnî, Nurettin, *Kitâbu'l-Bidâyeti mine'l-Kifâyeti fi'l-Hidayeti fi Usulü'd-Din*, Mısır 1969, s.152; Asım Efendi, Ahmet, *el-Okyanusu'l-basîti fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhîti*, (*Kamus Tercümesi*), İst. 1305, IV, 548; Mustafa Sinanoğlu, “İmân”, *DİA*, XXII, 212.

¹³ Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsid*, V, 175-176

¹⁴ Cürçânî, Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed, *Kitâbu't-Târîfât*, Beyrut 1985, s.41; Ayrıca bkz. İbn Furek, Ebu Bekir Muhammed, *el-Mücerred fi makâlât-i Ebi Hasan el-Eşâri*, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kâhire 2005, s.151; İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, Dâru'l-Ceyl, Beyrut 1996, III, 269

¹⁵ Bakillânî, *et-Temhîd*, s.346.

¹⁶ Mustafa Sinanoğlu, “İmân”, *DİA*, XXII, s.212.

¹⁷ Sinanoğlu, “İmân”, *DİA*, XXII, 212.

¹⁸ el-Yûsuf 12/17.

¹⁹ Eşâri, Ebu'l Hasan Ali b. İsmail Ebu Hasan, *Kitâbu'l-Luma' fi'r-reddi alâ ehlî'z-zeyğ ve'l-bidâ*, Londra 1955, s.123; Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed, *Kitâbu't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Âruşî, Dâru's-Sâdir, İst. 2001, s. 492; Bakillânî, *et-Temhîd*, s. 346; Bakillânî, *el-İnsâf*, s.52; Gazalî, Ebû Hâmid, *İhyâ-u ulûmu'd-Din*, Dâru's-Şa'b, Beyrut ts., II, 203; Gazalî, *el-İktisâd*, s.194; Kemalettin b. Ebî Şerîf, *el-Müsâmere*, s. 285.

²⁰ el-Mâide 5/41; en-Nahl 16/106; el-Hucurât 49/14.

meselesinden yola çıkarak, imanın esasının sadece kalp ile tasdik olmadığını ileri sürmüşlerdir.

Ebû Hanîfe, onun müteakiplerinin meşhurlarından Serahsî (v. 483/1090), Pezdevî (v. 493/1099), Kemaleddin el-Beyâzî (v. 1097/1685), Eş'arilerin bazı muhakkik âlimleri ve bazı mutekaddimün ulemasına göre iman, kalb ile tasdik, dil ile ikrardır.²¹ Aynı şekilde Şemriye, Neccâriye, Geylâniye ve Hanefîlerden bir gurup iman, sadece dil ile ikrar ve kalp ile tasdikten ibaret olarak görmüşlerdir. Ancak bunlar kendi aralarında “iman kalp ile marifet midir?” yoksa “kalp ile tasdik midir?” şeklinde ihtilafa düşmüşlerdir.²² Bununla beraber Bişr b. Ğiyâs el-Merisî (v. 218/833) ve İbn Râvendî'ye (v. 299/911) göre iman, sözlükte tasdik olduğundan tasdik olmadığı bir şey, iman olmaz. Tasdik ise, kalp ve dilin aynı şeyde birleşmeleriyle meydana geldiğini belirtmişlerdir.²³ Böylece kalp ile tasdik yanında dil ile ikrara vurgu yapmışlardır.

Mâlik (v. 179/795), Şâfiî (v. 204/820), Evzaî (v. 157/774), zâhirîler, Medine uleması, Ahmet b. Hanbel (v. 241/855) ve İshâk b. Râhuye (v. 238/852) gibi büyük hadis imamları ve Hâris el-Muhâsibî (v. 243/857), Ebû Abbâs el-Kalânîsî (v. 255/869) gibi ilk dönem kelamcılarına göre iman, kalple tasdik, dil ile ikrar ve uzuvlarla ameldir.²⁴

Eş'ari'ye (v.324/935) göre iman, hiçbir şeyin Allah'a benzemediğini, O'nun bir olduğunu ve O'ndan başka hiçbir varlığın ibadet edilmeye layık olmadığını bilmektir (marifettir).²⁵ Cehmiye ve Mürcie'nin marifet olarak gördükleri “dil ile ikrar, kalp ile korku, Allah'ı ve Resulünü sevme, onları

²¹ Geniş bilgi için bkz. Ebû Hanîfe, Numan b. Sâbit, *el-Fikhu'l-Ekber*, (İmam-ı Âzam'ın beş Eseri), çev. Mustafa Öz, İst. 2011, s.74; Ebû Hanîfe, Numan b. Sâbit, *el-Vasiyye*, (İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri), çev. Mustafa Öz, s.87; Eş'ari, *Makalâtü'l-İslâmiyyin ve ihtilâfu'l-musallîn*, Beyrut 1990, I, 220-221; Cüveynî, Abdülmelik b. Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed İmâmü'l-Harameyn, *Kitâbu'l-İrşâd ilâ kavâidi'l-edilleti fi Usûli'l-İ'tikâd*, Mısır 1950, s.396; Pezdevî, *Usûlu'd-Din*, s.228; Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed, *Bahru'l-Kelâm*, Dimeşk 2000, s.151; Sâbûnî, Nureddin, *Kitâbu'l-Bidâye mine'l-Kifâye fi'l-Hidâye fi Usûli'd-Din*, Dâru'l-Meârif, Mısır 1969, s. 152; Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s.151; Kemalettin b. Ebî Şerîf, *el-Müsâmere*, s.285-286; Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu Fikhi'l-Ekber*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1998, s.53; Beyâzî, Kemalettin, *İşârâtü'l-Merâm min ibârâtü'l-İmâm Ebî Hanife fi Usûli'd-Din*, Mısır 1367/1949, s. 58-59; Kılavuz, Ahmed Saim, *İman-Küfür Sınırı*, İstanbul 1982, s.30.

²² Eş'ari, Ebu'l Hasan Ali b. İsmail Ebu'l Hasan, *Makalâtü'l-İslâmiyyin*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1990, I, 216-217; Bağdâdî, *Usûlu'd-Din*, s.249; Bağdâdî, Abdulkâhir, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü fırkati'n-nâciyeti minhum*, Kahire ts., I, 208; Nesefî, *Tabsıratu'l-Edille*, thk. Muhammed Nur Hâmit İsa, I. Baskı, Kahire 2011, II, 1075-1076; Şehristânî, Ebu'l Feth Muhammed b. Abdilkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, Dâru'l-Mârif, Beyrut 1993, I, 101.

²³ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, I, 205; Bağdâdî, *Usûlu'd-Din*, s.249; Nesefî, *Tabsıratu'l-Edille*, II, 1076; Şehristânî, *el-Milel*, I, 167.

²⁴ Mâturidî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Te'vilât-u Ehli's-Sünne*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2005, I, 378; Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, s.396; Nesefî, *Tabsıratu'l-Edille*, II, 1075; Nesefî, Ebu'l Muîn Meymûn b. Muhammed, *Bahru'l Kelâm*, Dimeşk 2000, s.151-152; Sâbûnî, *el-Bidâye*, s.152; Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, V, 176; Mu'tezile'nin de bu görüşte olduğu aktarılmıştır. Bu hususta geniş bilgi için bkz. Mâturidî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, I, 378

²⁵ Geniş bilgi için bkz. İbn Furek, *el-Müccered*, 152-154.

ta'zim etme ve vücud azalarıyla amel etmek"²⁶ gibi eylemler bizzat iman değildir. Mâtürîdî'ye göre ise, iman, O'nun her şeyin Rabbi olduğunu, yaratmanın ve emirlerin ancak O'na mahsus olduğunu tasdik etmektir.²⁷

Eş'arî ve Mâtürîdî (v. 333/944) gibi Ehl-i Sünnet âlimlerinin genel görüşüne göre kısaca iman, ancak kalp ile tasdiktir. Tasdik ise tezkibin zıddıdır.²⁸ İman, Hz. Muhammed (s.a.v.)'i, Allah'tan getirdiği zaruri olarak bilinen hükümlerde tasdik etmek, onun varlığını haber verdiği şeylerin mevcudiyetini kabul edip tam bir boyun eğişle teslim olmaktır.²⁹ Bu tanımdaki ve diğerlerindeki "tasdik etmek" ifadesini, Gazalî'nin (v.505/1111) iman için ifade ettiği "tasdik-i taklidî olmayıp, tasdik-i burhânîdir"³⁰ ve "içinde tereddüt olmayan kesin bir tasdik"³¹ şeklinde anlaşılması, daha doğru bir mananın oluşmasını mümkün kılar.

Cehmiye'ye göre iman, sadece marifettir. Kavı, amel ve itikad şeklinde farklı kısımları barındırmaz.³²

Mürcie ekolünde üzerinde görüş birliğine varılmış net bir iman tanımına rastlamak zordur. Bununla beraber Mürcie'den kimileri, Cehmiye gibi imanı, "sadece marifet" olarak tanımlayıp, marifetin de kalpte olduğunu ileri sürerken, kimileri, "marifetle beraber dil ile ikrar", bazıları ise, "sadece dil ile ikrar" olarak tarif etmişlerdir.³³

Haricilere göre iman, kalble bilmek (marifet), dil ile ikrar olmakla birlikte günahlardan kaçınmaktır. Diğer bir ifadeyle bilgi, ikrar ve amel üçlüsü bir arada bulunmaktadır.³⁴

²⁶ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 223.

²⁷ Bu tanım Mâtürîdî'nin tanımıdır. Geniş bilgi için bkz. Mâtürîdî, *Tevîlât-u Ehlî's-Sünne*, II, 336.

²⁸ Eş'arî, *el-Luma'*, s.75; Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s.46, 471 vd.; Mâtürîdî, *Tevîlât-u Ehlî's-Sünne*, I, 377-378; Bakillâni, *et-Temhîd*, s. 347-348; Bakillâni, *el-İnsâf*, s.53; İbn Furek, *el-Mücerred*, s.155; Bağdâdî, *Usûlu'd-Din*, s.248; Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, s.396; Nesefî, *Tabsratu'l-Edille*, II, 1077; Sâbüni, *el-Bidâye*, s.141, 152-155; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, s.114; Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s.152; Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, V, 176; Kemal b. Ebî Şerîf, *el-Müsâmere*, s. 285.

²⁹ Nesefî, *Bahru'l-Kelâm*, s.69, 152; Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s.151; Kemalettin b. Ebî Şerîf, *el-Müsâmere*, s. 285; Mâtürîdî de bu tanımın olduğunu aktarmıştır. Geniş bilgi için bkz. Mâtürîdî, *Tevîlât-u Ehlî's-Sünne*, II, 336

³⁰ Gazalî, *el-Iktisâd fi'l-i'tikâd*, s.194;

³¹ Gazalî, Ebu Hâmid, *İlcâmu'l-avâm an İlmi'l-Kelâm*, (Mecmûatu'r-Resâil içinde), Kâhire ts., s.351.

³² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 214; Bağdâdî, *Usûlu'd-Din*, s.249; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, I, 211; Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, V, 176; Nesefî, *Bahru'l-Kelâm*, s.166; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 99.

³³ Eş'arî, Mürchieyi on iki gruba ayırmış ve Ebu Hanife ve onu takip edenleri de dokuzuncu grub olarak zikretmiştir. Dolayısıyla Ebu Hanife'nin imanı, "marifet ve dil ile ikrar" şeklinde tanımladığını aktarmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 213-223; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, I, 202-207; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 162-168.

³⁴ Hariciler, ameli imandan bir cüz görüp büyük günah işleyeni tekfir etmişlerdir. Geniş bilgi için bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 170; Mâtürîdî, *Tevîlât-u Ehlî's-Sünne*, I, 378; Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, s.396; Cüveynî, Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf b. Muhammed İmâmu'l-Harameyn, *eş-Şâmil fi Usûli'd-Din*, İskenderiye 1969, s.20; Bağdâdî, Abdulkâhir, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 73-75; Bağdâdî, *Usûlu'd-Din*, s.249; Pezdevî, *Usûlu'd-Din*, s.146; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 145-146; Emin, Ahmet, *Fecru'l-İslâm, Dâru'l-Kelîmât*, Kâhire ts., s. 296.

Kerramiyye ekolüne, Rukkâşî (v. 200?/808?), Abdullah b. Said el-Kattân (v. 198/813) gibi kişilerin aralarında buldukları bir gruba göre iman, sadece dil ile ikrardır, lisânî tasdiktir.³⁵

Her ne kadar Ehl-i Sünnet kaynaklarında Şia'nın, özellikle de Zeydiye'nin imanı, "marifet, ikrar ve uhrevi tehdidi gerektiren şeylerden kaçınmaktır"³⁶ şeklinde tarif ettiği aktarılmışsa da, Şii kaynaklarda farklı tanımlandığını görmekteyiz. Zira Şii kaynaklarda iman, "dil ile ikrar, kalp ile bağlılık, uzuvlarla amel"³⁷ ve "onun kalpte yerleşmesi, Allah'a götüren O'a itaat etmek ve O'nun emirlerine teslim olmak gibi işlenen amellerin bunu tasdik etmesi"³⁸ şeklinde tarif edilmiştir. Ayrıca Şia içerisinde bir grup olan Rafizilere göre iman, Allah'ı, Resulünü, imamı ve bunlardan gelenleri ikrar etmektir.³⁹

Ebü Hanife⁴⁰, Mâtürîdî⁴¹ ve Nesefî⁴² (v. 508/1114) gibi önemli isimler, imanın "kalp ile tasdik, dil ile ikrardır" tanımından başka diğer tarifleri, tek tek ele alarak gerçekleriyle birlikte eleştirmişlerdir. Nitekim Nesefî, "kim, tağutu inkâr edip Allah'a iman ederse.." ⁴³ mealindeki ayeti delil getirerek imanın zıddının küfür olduğunu ifade etmiştir. Küfrün ise, tezkib olduğunu, imanın da tasdik anlamına geldiğini belirtmiştir. Tasdikın zıddının da "tezkib" olduğunu söylemiştir.⁴⁴

Nesefî'nin bu görüşü, Kur'an perspektifinde değerlendirildiğinde, isabetli gözükmektedir. Zira Allah, münafıklar hakkında, "onlar iman etmemişlerdir"⁴⁵ ifadesinden sonra "yalanlamaları sebebiyle onlara elem verici bir azab vardır"⁴⁶ şeklinde buyurmuştur. İlk ayette "bi mü'minîn" kelimesi geçerken, ikinci ayette "yekzibûn" lafzı geçmektedir. Bu da, tasdik

³⁵ Ancak bunlar da kendi aralarında bir uzlaşa sağlayamamışlardır. Zira Rukkâşî'ye göre iman, kalp ile marifet olmak şartıyla dil ile ikrardır. Marifet ise, zorunlu olup varlığı kaçınılmazdır. Yani marifet iman değildir. Çünkü iman, kazanılan bir eylem olup zorunlu olarak kalpte var olan bir şey değildir. Dolayısıyla zorunlu olarak kalpte bulunan marifet ile beraber dil ile ikrar, iman olur. Abdullah b. Said el-Kattân ise, marifetin zorunlu olup olmamasına değinmeksizin marifet ve tasdikle beraber dil ile ikrarın iman olacağını dile getirmiştir. Kerramiyye ise imanı, kalpte tasdik ve marifetin varlığını şart koşmaksızın, sadece dil ile ikrardan ibaret saymıştır. Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s.46, 471; Mâtürîdî, *Te'vilât-u Ehli's-Sünne*, I, 378-379; Bağdâdî, *Usûlu'd-Din*, s.248-250; Cüveynî, *el-İrşâd*, s.396; Nesefî, *Tabsıratu'l-Edille*, II, 1076; Nesefî, *Bahru'l-Kelâm*, s.151-153; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 130; Sâbüni, *el-Bidâye*, s.152; Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, V, 176; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III, 248 vd..

³⁶ Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, I, 149; Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, V, 176;

³⁷ Küleynî, Muhammed b. Yakup, *Usûlu'l-Kâfi*, Beyrut 2007, II, 21.

³⁸ Küleynî, *Usûlu'l-Kâfi*, II, 20; Kâşânî, Muhsin Feyz, *Tefsîru's-Sâfi*, y.y. ts., V, 32.

³⁹ Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, I, 125

⁴⁰ Ebü Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s.74; Ebü Hanife, *el-Vasiyye*, s.87; Sâbüni, *el-Bidâye*, s. 152; Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu Fıkhu'l-Ekber*, s. 53..

⁴¹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s.478-479.

⁴² Geniş bilgi için bkz. Nesefî, *Tabsıratu'l-Edille*, II, 1075-1102.

⁴³ el-Bakara 2/256

⁴⁴ Nesefî, *Tabsıratu'l-Edille*, II, 1078.

⁴⁵ el-Bakara 2/8

⁴⁶ el-Bakara 2/10.

etmemenin (iman etmemek), “tekzib”in zıddı olduğunu gösteren bir delil olarak ileri sürülebilir.

Modern dönemde iman, epistemolojik bir kavram olarak görülmüştür.⁴⁷ Bununla beraber farklı şekillerde tanımlanmıştır. Nitekim Said Nursî’ye göre iman, iz’an olup, hakkı kabul ve tasdiktir.⁴⁸ Fazlur Rahman’a göre ise iman, Allah’ı uluhiyeti içinde bilmektir ki, bunun da yeri göğüste bulunan kalptir.⁴⁹ Ayrıca iman, fiile ve teslimiyete daha yakın görülmüş⁵⁰ ve “fiil ile tamamlanan zihni bir durum veya süreç” olarak da tarif edilmiştir.⁵¹ İman, “bir inancın olumlu ve şuurlu bir kabulü”⁵² veya “bilgiye dayalı bir tasdik”⁵³ şeklinde de tanımlanmıştır.

İslam düşüncesinde bu farklı tanımların yanında imanın faydasına ve psiko-sosyal yansımalarına ilişkin olarak bir takım değerlendirmeler de yapılmıştır. Bu husustaki bazı değerlendirmelere göre iman; körü körüne bir taklit değil, insanın bilincine vardığı bir durumdur. İman, kişinin varlığının farkında olmasında ve hayatına hedefler koymasında önemli bir unsurdur. İnanan insan, inandığı ilkelere göre hareket eder ve imanının gereklerini yerine getirirse, kendi varlığının ortaya koyar ve kendisinin bilincine varır.⁵⁴ İman, tüm kişiliğin bir eylemidir. İman, insan zihninde en yoğunlaşmış eylemdir.⁵⁵ İman bir güvenme, yakınlaşma ve ümitle bağlanma olayıdır. İmana konu olan objenin varlığı, insan için bir iç huzuru ve güveni sağlamaktadır.⁵⁶ İman, suyun ağaca nüfuz etmesi ve kanın bedende dolaşması gibi insanın bütün benliğini saran bir olgudur.⁵⁷ İman, insanı altüst eden şüphelerden koruyucu bir kalkandır. Diğer taraftan onun eylemlerini ve ifadelerini tasdik ve teyit eder. Aynı zamanda iman, Allah tarafından sevilme ve onanma arzusuyla onun insana gönderdiği mesajı anlamaya yönlendirir.⁵⁸

2. İslâm’ın Tanımı ve Mahiyeti

İslam, “s-l-m” kökünden türemiş olup, sözlükte teslim olmak, teslim etmek, boyun eğmek, kişinin kendi varlığını başkasının iradesine terk etmesi

⁴⁷ Hanefi Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, İfav yay., İst. 2002, s.80.

⁴⁸ Said Nursî, *Mektubât*, Envar yay., İst. 1996, s.34.

⁴⁹ Fazlur Rahman, *İslâm*, çev. Mehmed Dağ-Mehmet Aydın, Ankara Okulu yay., Ankara 2004, s.206.

⁵⁰ Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, s.89.

⁵¹ Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, s.80.

⁵² Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, s.90.

⁵³ Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, s.99.

⁵⁴ Şaban Ali Düzgün, *Din-Birey ve Toplum*, Akçağ yay., Ankara 1997, s.19.

⁵⁵ Paul Tillich, *İmanın Dinamikleri*, çev. Fehrullah Terkan-Salih Özer, Ankara Okulu yay., Ankara 2000, s.17.

⁵⁶ Hayati Hökekleli, *Din Psikolojisi*, TDV yay., Ankara 2003, s. 157.

⁵⁷ Hülya Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, Rağbet yay., İst. 2002, s. 572.

⁵⁸ Hökekleli, *Din Psikolojisi*, s.168.

anlamındadır.⁵⁹ Aynı zamanda İslâm'ın "inkıyâd" kelimesinin muterâdifi olduğunu⁶⁰ ve 'itaat etmek, ihlas' anlamlarına da geldiği aktarılmıştır.⁶¹ Her ne kadar İslâm kavramına, "samimiyet" anlamı yükleyenlerin olduğu aktarılmışsa⁶² da, genellikle "teslim olma" anlamı verilmiştir.⁶³ Sonraki kaynaklarda genellikle bu açıklamalar tekrar edilmiş, "sulh ve selâmet gayesiyle boyun eğmek, tâbi ve teslim olmak" mânaları öne çıkarılmıştır. İslâm kelimesinin sözlük anlamındaki inkıyâd ve itaat her ne kadar mutlak ise de, kelimenin örfteki kullanımını sadece "doğruya ve hakka uyma" mânası taşır. Ancak yanlış ve kötüye boyun eğme şeklinde bir teslimiyet, İslâma aykırıdır ve isyan olarak nitelendirilir.⁶⁴

Kur'an-ı Kerim'de İslâm kelimesi, sekiz yerde geçmektedir. Aynı zamanda çok sayıda ayette aynı kökten fiil ve isimler bulunmaktadır.⁶⁵ Fiil halinde geçtiğinde daha çok "Allah'a yönelmek"⁶⁶, "O'na teslim olmak"⁶⁷, tevhid inancına sahip bulunmak⁶⁸, "Allah'a teslimiyetin gereğini yapmak"⁶⁹ mânalarında kullanılmıştır. Kur'an'da İslâm, Allah katındaki hak dinin karşılığı ve özel adı olarak belirlenmiş, ondan başka hiçbir dinin Allah tarafından kabul edilmeyeceği vurgulanmıştır.⁷⁰

Kelamcılar, İslâm kelimesininin ıstılahî anlamını daha çok iman kavramıyla ilişkisi bakımından tanımlamaya çalışmışlardır. Bu çerçevede Eş'arî, İslâm'ı "Allah'a tam teslimiyet, hükümlerine boyun eğme ve emirlerine uyma" şeklinde tanımlarken⁷¹ Mâturîdî "kişinin kendini bütünüyle Allah'a teslim etmesi, sadece ve tamamıyla O'na kulluk edip ortak koşmaması" şeklinde tarif etmiştir.⁷²

Genel itibarıyla klasik kelamcılar, İslâm kavramını sözlük anlamına bağlı olarak tanımlamışlardır. Nitekim kelamcılara göre İslâm; Allah'ın emirleri-

⁵⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XII, 295; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 53; İbn Teymiye, *Kitâbu'l-İmân*, s.283; İbn Furek, *el-Mücerred*, s.157; İbn Hazm, *el-Fasl*, III, 269; Kemalettin b. Ebî Şerîf, *el-Müsâmere*, s.296.

⁶⁰ Mâturîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, II, 336; Kemalettin b. Ebî Şerîf, *el-Müsâmere*, s.296.

⁶¹ Mâturîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, II, 336; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XII, 295.

⁶² Geniş bilgi için bkz. Mâturîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, II, 336-338; Bağdâdî, *Usûlu'd-Din*, s.248.

⁶³ Taberî, *Câmiu'l-beyân fi tefsiri'l-Kurân*, III, 212; Bakillânî, *et-Temhid*, s.347; Pezdevî, *Usûlu'd-Din*, s.228; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XII, 295.

⁶⁴ Sinanoğlu, "İslâm", *DİA*, XXIII, 1.

⁶⁵ el-Bakara 2/112, 131; Âl-i İmran 3/19, 85; el-Lokman 31/22; el-Enbiya 21/108; ez-Zümer 39/54; Geniş bilgi için bkz. Abdulbâkî, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-müfhehrest li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, İst 1984, "s-l-m" mad.

⁶⁶ el-Bakara 2/112; el-Lokman 31/22.

⁶⁷ e-Bakara 2/131; el-Mü'min 40/66.

⁶⁸ el-Enbiya 21/108.

⁶⁹ ez-Zümer 39/54.

⁷⁰ Âl-i İmran 3/19, 85.

⁷¹ Bakillânî, *et-Temhid*, s.347-348; İbn Furek, *el-Mücerred*, s.157.

⁷² Mâturîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, II, 336, 419; Mâturîdî, *Kitâbu'l-Tevhid*, s.394; Nesefî, *Tabsıratu'l-Edille*, II, 1076.

ne teslim olmak ve boyun eğmektir.⁷³ Dolayısıyla insanın Rabbi için yaptığı her taat ve O'nun emirlerini kabul edip buyruğuna teslim olması İslâm'dır.⁷⁴ İslâm, başkasını ortak koşmaksızın her şeyin Allah'a ait olduğunun kabul edilmesi ve her şeyin O'na itaat etmesidir. Bu genel tanımı insanla ilgili olarak değerlendirirsek, diyebiliriz ki, İslâm insanın nefsini, fiilini, ve dinini Allah'a teslim etmesi demektir.⁷⁵ İslâm, Allah'a vahdaniyet üzere ibadet etmektir⁷⁶

Modern dönemde de İslâm kelimesinin terim anlamına ve tarifine yönelik olarak bir takım yaklaşımlar sergilenmeye devam etmiştir. Bu doğrultuda kimi araştırmacılara göre İslâm teriminin asıl anlamı, ne barış ne de teslim olmadır; o ilahi bir birlik fikri veya daha doğrusu Yaratıcı Allah'ın bir olduğu inancıdır.⁷⁷ Dolayısıyla İslâm terimi, şirk teriminin; muslim terimi de, politeist anlamına gelen müşrik teriminin zıddıdır. Böylece İslâm, açıkça monoteizm veya bir ve tek olan Allah'a ibadet etme; muslim de monoteist anlamına gelir.⁷⁸

Elmalılı Hamdi Yazır, “Şüphesiz Allah katında din İslâm'dır”⁷⁹ ayetinin tefsirinde, İslâm'ın manasının, faydalı bir selamet katkısız bir teslimiyet ve bağlılık olduğunu aktarır.⁸⁰ Elmalı ile çağdaş olan Said Nursî'ye göre ise İslâm, iltizam, hakka taraftarlık, teslim ve itaat etmektir.⁸¹

İslam kelimesinin semantik tahlilini yapan Toshihiko Izutsu'ya göre, Câhiliye döneminin hâkim telakkisi olan şirk inancının aksine, Kur'an'ın mesajıyla Allah, kâinatın mutlak hâkimi ve tek Rabbi olarak kabul edilmiştir. O'na yapılan kulluk ise “kişinin bilerek ve samimiyetle kendisini Allah'a teslim etmesi” anlamına gelen “İslâm” terimiyle belirtilmiştir. İtaat ve teslimiyeti anlatan huşu, tazarru gibi diğer Kur'an terimlerinden farklı olarak İslâm, eskiden başlayıp devam eden bir şeye değil yeni başlayan bir dönüşüme işaret etmektedir. Bu durumda müslim de Allah'a kayıtsız şartsız teslim olmak suretiyle bir atılım cesaretini gösteren kimsedir.⁸²

⁷³ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s.75; Mâturîdî, *Tevîlâtü Ehli's-Sünne*, II, 336, 419; Bakillâni, *et-Temhîd*, s.347; İbn Furek, *el-Mücerred*, s.157; Bağdâdî, *Usûlü'd-Din*, s.248; Gazalî, *İhyâ*, II, 203; Sâbüni, *el-Bidâye*, s. 157.

⁷⁴ Bakillâni, *et-Temhîd*, s.347.

⁷⁵ Mâturîdî, *Tevîlât-u Ehli's-Sünne*, II, 336,419

⁷⁶ Neseî, *Bahru'l-Kelâm*, s.13.

⁷⁷ Abdul Rauf, Muhammed, “Kur'an'ın İslâm ve iman terimlerini kullanışı üzerine bazı notlar”, ter. Ömer Aydın, *Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi*, sy. II, Aralık 1997, s.69.

⁷⁸ Muhammed Abdul Rauf, *agm.*, s.70

⁷⁹ Ali İmran 3/19

⁸⁰ Elmalı, M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Şura yay., İst. ts. II, 294.

⁸¹ Said Nursî, *Mektubât*, s.34.

⁸² Geniş bilgi için bkz. İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, ter. Süleyman Ateş, Kevser yay., Ankara ts., s.187-207.

İslâm, ilk insan ve peygamber olan Hz. Âdem'den başlayarak sayısız peygamberler vasıtası ile tebliğ olunan ve son peygamber Hz. Muhammed (s.a.v.) ile tam kemalini bulan, tamamlanan tevhit akidesinin, yeryüzünde var olan tek ve gerçek dinin adıdır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de "İbrahim ne Yahudi ne de Hristiyan'dı fakat o dosdoğru müslüman idi, Allah'a şirk koşanlardan (müşriklerden) da değildi"⁸³ buyrulmaktadır. Aynı şekilde İslâm kelimesinin sözlük manası olan teslim olmak ve boyun eymek, bir nevi rıza göstermek anlamını da taşımaktadır. Dolayısıyla İslâm kavramını, Cenab-ı Hakk'ın emir ve yasaklarına ait hükümleri kabul etmek, Allah'ın hükmüne razı olmak, haramı haram, helalleri helal kabul edip uymakla beraber fiilî bir teslimiyettir, şeklinde tanımlamamız mümkündür.

3. İman-İslam ilişkisi

İman ve İslâm kavramları üzerinde ortaya çıkan ihtilafların, büyük günah işleyen kimsenin tayin ve tespitine ve onun hakkında uygulanması gereken hükme dayandığı söylenebilir. Nitekim kelimeler ekolleri 'Mü'min', 'müslüman', 'kâfir', 'münafık' ve 'fâsık' terimlerinin tayininde büyük günah konusunu dile getirmişler ve kendilerine naslardan delil getirmeye çalışmışlardır. Zaten bu hususta meydana gelen ihtilaf ve münakaşalar söz konusu metinlerin farklı anlaşılmasından doğmuştur. Bunun bir sonucu olarak, bir yandan kalbin fiili olan iman tek başına kurtarıcı kabul edilmiş, diğer yandan da zâhiri amelleri ifade ettiği ileri sürülen İslâm önemsenmiş ve ölçü alınmıştır.

Klasik kelimeler kaynaklarında, iman ile İslâm kavramlarının aynı olup olmaması konusu çok tartışılmıştır. O dönemlerde tartışılması, malumat ve materyalin sağlanması açısından günümüz araştırmalarına katkı sağlamaktadır. Konunun anlaşılması açısından kelimeler ekollerinin görüşlerine kısaca değinmekte fayda vardır.

Hanefî-Mâtürîdî mektebi ve Mürcie, pratik değeri açısından genel olarak iman ve İslâm kavramları arasında bir farklılık gözetmemiştir. Bu kavramları birbirinin müteradifi ve birbirini tamamlayan iki terim olarak görmüştür. Bu görüşlerini ise birtakım delillerle ifade etmişlerdir. Onlara göre iman ve İslâm müteradiftir. Mü'min olan müslim, müslim olan da mü'mindir. İman tasdikdir, İslâm ise teslimiyettir. İman, Allah'ın haber verdiği emir ve yasaklarda, Allah'ı tasdikdir. İslâm ise, teslimiyet ve O'nun ilahlığı karşısında bo-

⁸³ Âl-i İmran, 3/19, 67

yun eĝmektir. Bu da emri ve nehyi kabul ile gerçekleşir. Hüküm yönünden iman, İslâm'dan ayrı değildir. O halde iman ve İslâm farklı olamaz. İman edip İslâm olmayanın veya İslâm olup iman etmeyenin hükmü hakkında, net bir açıklama ortaya konulamamaktadır. Zira pratik değeri bağlamında realitede müslüman olup mü'min olmamak veya mü'min olup, müslüman olmamak mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla da her iki kavram müteradif olup müteradiftir.⁸⁴

Eş'ariler, sözlük mânalarından hareketle, pratik anlamda iman ve İslâm'ın, farklı olduklarını ileri sürmüş ve görüşlerini delillendirmeye çalışmışlardır. Eş'arî'ye göre İslâm, imandan daha kapsamlı bir terim olup imanı da içine alır. Ancak iman, İslâm'dan daha özel bir anlam içerip, İslâm'ı tamamen içine almaz.⁸⁵ Eş'arî kelam ekolünün önde gelen âlimlerinden Bâkılânî bedevilerin imanı hakkındaki ayetle⁸⁶ iman, İslâm ve ihsan kavramlarının tanımlandığı Cibril Hadisi'ni zikrederek imanın "tasdik", İslâm'ın ise "boyun eĝmek" anlamına geldiğini, dolayısıyla bunların birbirinden farklı olduğunu söyler.⁸⁷ Eş'arîlere göre, her mümin müslümandır. Ancak teslimiyetinde tasdik ve iman olmadığı bir müslüman, mümin değildir. İtaat ederek boyun eğenin itaat ettiği şeyin doğruluğunu tasdik etmesi ya da etmemesi mümkündür. Kişinin İslâm'ı kabul etmesi, tasdik ve iman ile olmasa da o kişi müslim adını alır. İman ise, daha özeldir ve zorunlu olarak İslâm'ı kabul etmeyi gerektirir. Dolayısıyla her müslüman, mü'min olmayabilir.⁸⁸ Aynı şekilde ameli, imandan bir cüz gören grup da büyük günah işleyen kimsenin müslüman olduğunu, ancak mü'min olmadığını iddia etmişlerdir.⁸⁹

Mu'tezile ise, pratik değeri bakımından mü'min ile müslimin aynı manayı ifade ettiğini ileri sürüp, görüşüne naslardan bir takım deliller getirmiştir. Mü'min, tazim ve övgüye layık olan kişilere şeriatın verdiği isimdir. Müslüman da aynı anlama gelmektedir.⁹⁰ Her ne kadar bazı kaynaklarda⁹¹ bazı Mu'tezile ve Râfîzî bilginlerin iki kavram arasını ayırdığı aktarılsa da,

⁸⁴ Ebû Hanîfe, Numan b. Sâbit, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, (İmam-ı Âzam'ın beş Eseri), çev. Mustafa Öz, İst. 2011, s. 18-19; Mâturidî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 494; Mâturidî, *Tevîlât-u Ehli's-Sünne*, I, 380/ II, 420; Pezdevî, *Usûlu'd-Din*, s.228; Neseî, *Tabsîratu'l-Edille*, II, 1090-1102; Sâbûnî, *el-Bidâye*, s. 157; İbn Teymiye, *Kitâbu'l-İmân*, s.182, 290, 298; Mağnisâvî, Ebu'l-Müntheha Ahmed b. Muhammed, *Şerh-u Fikhi'l-Ekber*, İst. 2007, s.41-55; Kemaleddin b. Ebi Şerîf, *el-Müsâmere*, s.296

⁸⁵ İbn Furek, *el-Mücerred*, s.157.

⁸⁶ el-Hucurât 49/14.

⁸⁷ Bâkılânî, *et-Temhîd*, s.347-348; İbn Furek, *el-Mücerred*, s.157.

⁸⁸ Eş'arî, Ebu'l-Hasan, *el-İbâne an Usûlî'd-Diyâne*, Dâru'l-Ensâr, Kâhire 1977, s. 10; Ayrıca bkz. Bâkılânî, *et-Temhîd*, s.347; İbn Furek, *el-Mücerred*, s.157; Gazalî, *Ihyâ*, II, 203.

⁸⁹ İbn Teymiye, *Kitâbu'l-İmân*, s.29-30, 277.

⁹⁰ Kadî Abdülcabbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, s. 705.

⁹¹ Pezdevî, *Usûlu'd-Din*, s.228.

Mu'tezile genel itibariyle, iman ile İslâm arasında ayırım yapma lüzumunu hissetmemiştir. Mu'tezile'ye göre mü'min ile müslim aynı manayı ifade eder. İman ve İslâm birdir.⁹² Zira “bedeviler ‘biz iman ettik’ dediler. De ki, ‘siz iman etmediniz, fakat Müslüman olduk deyin’ ayetinde⁹³ “İslâm” kelimesi, mecaz manada kullanılmıştır. Allah aynı şekilde “mü'min” kelimesini de Kur'an'da benzer tarzda kullanılmıştır.⁹⁴

Şia'nın Hucurât 14. ayetini kendilerine delil getirerek, İslâm ve iman kavramlarını birbirinden farklı değerlendiğini görmekteyiz. Nitekim Şia'ya göre iman, İslâm'dan daha üstün bir derecededir. İslam, zahirî olan söz ve emirler iken, iman batınî olup, o emirleri bilmektir. İman, İslâm'ı içine alırken, İslâm imanı içine almayabilir. İslam dairesi, iman dairesinden daha önce gelir. Dolayısıyla da kişi mü'min olmadan müslüman olabilir. Ancak müslüman olmadıkça, mü'min olamaz.⁹⁵

Selefilerden İbn Teymiye (v. 728/1328), iman ve İslâm kavramlarının farklılığını savunmuştur. Zira İbn Teymiye'ye göre, her mü'min müslüman iken, her müslüman mü'min olmayabilir.⁹⁶ Bununla beraber Hadis ilminde hüccet ve büyük bir fâkih olan Hattabî'nin (v. 388/998) de bu görüşte olduğu nakledilmiştir.⁹⁷

Buhârî (v.256/870), İbn Mende (v. 310/922) ve Hâlimî gibi âlimlerin, iman ile İslâm'ı müteradif kabul edip, bu müteradiflikten kasdettikleri; tasdik ve teslimin ise, iç ve dış gibi (bâtın ve zahirin) zorunlu birlikteliğe sahip olduklarını savundukları aktarılmaktadır.⁹⁸

Zâhirî olmasıyla ön plana çıkan İbn Hazm (v. 456/1064), İslâm kavramının, “havele etme, teslim etme” anlamına geldiğini, “teslim etme”nin de ancak tasdik etmekle mümkün olduğunu ifade etmiştir. İstilahta ve pratik kullanımda ise iman ve İslâm'ın müteradifliği tezini savunmuştur. Bununla beraber İslâm kavramına “teslim olmak” anlamı verildiğinde, iman kavramına müteradif olamayacağını belirtmiştir. Ancak İbn Hazm, Arapça'da bu kelimelerin anlamları itibariyle farklı anlamlar taşıdıklarını öte yandan

⁹² Kadı Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, s.705-706.

⁹³ el-Hucurât 49/14.

⁹⁴ Kadı Abdülcabbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, s. 705-712.

⁹⁵ Küleynî, *Usûlu'l-Kâfi*, II, 19-21.

⁹⁶ İbn Teymiye, *Kitâbu'l-İmân*, s.8,11,282, 284; Ayrıca bkz. İbrahim Canan, *Kutub-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yay., İst. ts., II, 218-220.

⁹⁷ İbn Teymiye, *Kitâbu'l-İmân*, s.8, 11, 282, 284; İbrahim Canan, *Kutub-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, II, 218-220.

⁹⁸ Hilmi Karaağaç, *agm.*, s.111

vahyolunan Allah kelimasında bu kelimelerin Arapça'nın dışında vahye has ve vahiyle kastedilen manalarının müteradif olduğunu söylemiştir.⁹⁹

Modern dönemde de, iman-İslâm kavramlarının birbiriyle olan ilişkisi hakkında bir takım görüşler dile getirilmiştir. Nitekim çağdaş dönemde inanmak, sadece zihnî bir teslimiyet iken, İslâm, hem zihnî hem kavli hem de fiili teslimiyet olarak görülmüştür.¹⁰⁰ Ayrıca Fazlur Rahman'a göre İslâm, "nasıl" sorusuna başvurmadan Allah'ı bilmektir. Bunun yeri de göğüstür. İman ise, Allah'ı uluhiyeti içinde bilmektir ki, bunun da yeri göğüste bulunan kalptir.¹⁰¹

Fazlur Rahman'ın görüşü, Eş'arîlerin görüşüyle neredeyse örtüşmektedir. Nitekim Eş'arîler de İslâm'ın genel, imanın ise daha özel olduğunu ileri sürerek, her mü'minin müslüman olduğunu, ancak her müslümanın mü'min olamayacağını savunmuşlardır. Fazlur Rahman'ın görüşünde ise, İslâm'ın mahallinin göğüs, imanın mahallinin ise, göğüs içinde bulunan kalp olduğu görülür. Zaten klasik kelim kaynaklarında da, imanın mahallinin kalp olduğu ifade edilmiştir.¹⁰² Şu bir hakikattir ki, fizyolojik olarak kalp, göğüs içerisinde bulunan bir bölümdür. Ancak göğüs, kalbin içinde değildir. Diğer bir ifadeyle kalp, göğsün içinde iken, göğüs kalbin içinde değildir. Bununla beraber iman ve İslâm bağlamında kalp ve göğüs değerlendirildiğinde, sadece biyolojik bir vücut parçası olarak görülmeyip, sadece soyut olan bir anlamın, somut bir benzetme ile ifade edilmesi şeklinde algılanması daha uygundur.

İtikâdî mezheplerin iman ve İslâm ilişkisi karşısındaki tutumlarına bakıldığında, hepsinin de haklı bir tarafının olduğunu görmek mümkündür. Zira her bir ekol, delillerini Kur'an'dan ve hadislerden getirmiştir. Kur'an'da iman ve İslâm kavramlarının kullanıldığı yerlerin ise, farklı değerlendirmeler yapmaya elverişli olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim bazı ayetlere¹⁰³ bakıldığında, her iki kavramın da pratikte aynı olduğunu söylemek güç değildir. Aynı şekilde bir takım ayetler¹⁰⁴ göz önüne alındığında ise, her ikisinin farklı olduğunu söylemek mümkündür.

Kur'an'daki kullanımların dışında da, iman kavramı bağlamında yapılan "imanın artıp artmayacağı", "imanda istisna" gibi bir takım meselelere

⁹⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, III, 269-270.

¹⁰⁰ Hanifi Özcan, "Mâtürîdî'ye Göre İman-İslâm-İhsan ve Küfür İlişkisi", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. VIII, İzmir 1994, s.185-186.

¹⁰¹ Fazlur Rahman, *İslâm*, s.206.

¹⁰² Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s.473; İbn Furek, *el-Mücerred*, s.219; Gazali, *İhya*, II, 203.

¹⁰³ ez-Zâriyât 51/35-36; el-Bakara 2/137; Âl-i İmrân 3/20

¹⁰⁴ el-Hucurât 49/14; el-Yûnus 10/84; ez-Zuhrûf 43/68-69.

baktığımızda, her iki kavramın da pratikte birebir aynı olduğunu söylemek çok zor gözükmemektedir. Zira Kur'an'da¹⁰⁵ da açıkça imanın artması ifade edilmiştir. Bununla beraber imanda istisnanın olup olmayacağı kelamcılar arasında tartışma konusu yapılırken, İslâm'ın artıp artmayacağı veya İslâm'da istisnanın yapıp yapılmayacağı gündeme getirilmemiştir. Bu da pratik değeri bakımından her iki kavramın da aynı olduğunu göstermek için göz ardı edilmeyecek kadar önemlidir. Diğer taraftan “eğer onlar teslim olurlarsa (müslüman olurlarsa), hidayete ermişlerdir”¹⁰⁶, “Onlar, sizin iman ettiğiniz gibi iman etseler, muhakkak hidayete ermiş olurlar”¹⁰⁷ gibi bazı ayetlerde¹⁰⁸ de, her iki kavramın da pratik anlamda müteradif olduğunu görmek mümkündür.

Bir takım ayetler¹⁰⁹ göz önüne alındığında ise, her ikisinin farklı olduğunu söylemek mümkündür. Bu düşünceyi destekleyen ayetler mevcuttur. Zira “Mûsâ, ‘Ey kavmim! Eğer siz gerçekten Allâh’a iman etmişseniz, eğer O’na teslim olmuş kimseler iseniz, artık sadece O’na tevekkül edin’ dedi”¹¹⁰ ve “Ey âyetlerimize iman eden ve müslüman olan kullarım! Bugün size korku yoktur, siz üzülmeyeceksiniz de”¹¹¹ gibi bazı ayetlerde¹¹² müslüman olma, âdeta şart olarak koşulmuş, iman etme ifadesiyle yetinilmemiş olması bu görüşü desteklemektedir. Bu da birebir aynı olmadığına işaret etmektedir.

Kur'an ve hadislerde iman/İslâm veya mü'min/müslüman kavramlarının, bağlamlarına göre, bazen sözlük bazen de terim anlamında ele alındığı söylenebilir. Zira muhtelif ayet ve hadislerde bu iki kavram, aynı anlamı ifade eden kelimeler olarak¹¹³ kullanılmakla beraber farklı anlamlar¹¹⁴ için de kullanıldığını görmemiz mümkündür.

Gerek Cibril Hadisi gerekse İslâm'ın ve imanın birlikte işlendiği ayetler, göz önünde bulundurulduğunda, beraber kullanıldıklarında İslâm'ın, dış amelleri; imanın ise, iç ameli ifade ettiğini söylememiz mümkündür. Bununla beraber tek başlarına değerlendirildiğinde ise, imanın İslâm'ı, İslâm'ın da imanı karşıladığı söylenebilir.

¹⁰⁵ el-Enfâl 8/2-4

¹⁰⁶ Âl-i İmrân 3/20

¹⁰⁷ el-Bakara 2/137.

¹⁰⁸ “Biz, o yerleşim biriminden mü'min olan herkesi çıkardık. Müslüman bir ev dışında kimseyi bulmadık” (ez-Zâriyât 51/35-36).

¹⁰⁹ el-Hucurât 49/14; el-Yûnus 10/84; ez-Zuhrûf 43/68-69.

¹¹⁰ el-Yûnus 10/84.

¹¹¹ ez-Zuhrûf 43/68-69.

¹¹² De ki: “Allâh’a, bize indirilene (Kur’ân’a), İbrahim’e, İsmail’e, İshak’a, Yakub’a ve Yakuboğullarına indirilene, Mûsâ’ya, İsa’ya ve peygamberlere Rablerinden verilene inandık. Onlardan hiçbirini diğerinden ayırt etmeyiz. Biz O’na teslim olanlarız.” (Âl-i İmrân 3/84); Ayrıca bkz. el-Ahzâb 33/35.

¹¹³ ez-Zâriyât 51/35-36; el-Yûnus 10/84; Âl-i İmrân 3/85,102; el-Hucurât 49/17.

¹¹⁴ el-Hucurât 49/14.

Bütün bu gerekçelerden yola çıkarak teoride yani sözlükte farklı anlamlara gelen İslâm ve iman kavramlarının pratikte, yani istilahta farklı anlamlara geldiğini kesin çizgilerle belirlemek ne kadar güçse, onların tamamen aynı olduğunu söylemek de o kadar zor gözükmektedir. Zira Kur'an terminolojisinde bazen müteradif anlama geldikleri gibi, bazen de farklı anlamda kullanıldıklarını görmek mümkündür. Dolayısıyla hangi anlamda kullanıldıklarını, ayetlerin kendi bağlamları göz önünde bulundurulduğunda, daha açıklık kazanacağını söylememiz mümkündür.

Sonuç

Teorik veya sözlük anlamı itibarıyla iman ve İslâm kavramlarının birbirinden tamamen farklı olduğu ortaya çıkmaktadır. Zaten kelimeler arasında da bu konuda ihtilafın olmadığına ulaşılmıştır.

Pratik değeri veya terim anlamı açısından ise, klasik dönemde kelimeler arasında ihtilafın olduğu görülmüştür. Hanefî-Mâturîdî mektebi ve zâhirîlerin başını çeken İbn Hazm, her iki kavramı birbirini tamamlayan, birbirinden ayrılmaz iki müteradif ve müteradif kavramlar olarak gördüklerini müşahade etmekteyiz. Bununla beraber Eş'arîlerin ve selef âlimlerinin her iki kavramı farklı; Mu'tezile'nin ise, tamamen eş anlamlı olarak kabul ettiğini görmekteyiz. Her ekol, nasslardan yola çıkarak, kendisini haklı çıkaracak bir takım deliller getirdiğinden dolayı, görüşleri son derece önemlidir. Ancak pratik değeri açısından, Hanefî-Mâturîdî ekolünün görüşünün daha isabetli ve doyurucu olduğu söylenebilir. Zira imansız İslâm ve İslâm'sız iman düşünülemez.

Modern dönemde de, iman ve İslâm kavramlarının terim anlamı ve pratik değerinin tartışılmaya devam ettiği görülmüştür. Bu tartışmalarda da klasik dönemde olduğu gibi, birtakım görüşlerin ifade edildiğini ve son noktayı koymanın zor olduğu anlaşılmaktadır. İman ve İslâm kavramları arasındaki ilişki üzerine, daha birçok değerlendirmenin yapılabileceği söylenebilir.

Bütün bu tartışmalar göz önünde bulundurulduğunda, iman ve İslâm kavramları için özetle şunları söyleyebiliriz: İman ve İslâm kavramları, sözlükte farklı manalara işaret etseler de, bir bütünün iki parçası veya bir şeyin içi ve dışı gibi değerlendirilip birbirinden ayrı tasavvur edilemeyen iki kavram olarak ele alınması daha doğru olacaktır. İman ve İslâm arasındaki ilişki, birisinin varlığının diğerinin varlığını zorunlu kılması türünden bir ilişkidir. İçinde iman olmayan bir İslâm nasıl mümkün değilse, İslâm'sız bir

iman da kendi başına o kadar anlamsızdır. Kişiyi İslâm'dan çıkararak davranışlarla, imandan çıkararak davranışlar aynı olduğu gibi, ahirette mümin ve müslümana vâd edilen nimetler ve mekânlar da aynıdır. Zaten dünya ve ahiret planında tüm mükellefler, mü'min ve kâfir şeklinde tasnif edildiğinden müslüman için farklı bir sınıflandırma yapılmamıştır. Bu çalışmamızda imansız İslâm'ın ve İslâm'sız imanın kurtuluşa vesile olamayacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Kaynakça

- Abdul Rauf, Muhammed, "Kur'an'ın İslam ve İman Terimlerini Kullanışı Üzerine Bazı Notlar", çev. Ömer Aydın, *Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi*, sy. 2, Aralık 1997.
- Abdülbâkî, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-müfheest li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İst. 1984.
- Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Kitâbu's-Sünne*, Riyad 1996.
- Aliyyu-l-Kârî, Ali b. Muhammed b. Sultan, *Şerhu Fıkhi'l-Ekber*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1998.
- Alper, Hülya, *İmanın Psikolojik Yapısı*, Rağbet yay., İst. 2002.
- Asım Efendi, Ahmet, *el-Okyanusu'l-basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît, (Kamus Tercümesi)*, İst. 1305.
- Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânu firkati'n-nâciyeti minhum*, Kâhire ts.
- Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed, *Usûlu'd-Din*, İst. 1928.
- Bakillânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib, *el-İnsâf fîmâ yecibu i'tikaduhu velâ yecûzu'l-cehlu bih*, Kâhire 2000.
- Bakillânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib, *Kitâbu't-Temhîd*, el-Mektebetu's-Şarkıyye, Beyrut 1957.
- Beyâzî, Kemalettin, *İşârâtü'l-merâm min ibârâti'l-İmâm Ebî Hanîfe fî Usûli'd-Din*, Mısır 1367/1949.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, İst. 1992.
- Canan, İbrahim, *Kütub-u Sitte Tercümesi ve Şerhi*, Akçağ yay., İst. ts.
- Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sıhah, Tâcu'l-luğat ve sıhahı'l-arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgaffar Attar, Beyrut 1956.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed, *Kitâbu't-Ta'rifât*, Beyrut 1985.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed, *Şerhu'l-Mevâkıf*, İst. 1311.

- Cüveynî, Abdülmelik b. Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed İmamü'l-Harameyn, *eş-Şâmil fi Usûli'd-Din*, İskenderiye 1969.
- Cüveynî, Abdülmelik b. Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed İmamü'l-Harameyn, *Kitâbu'l-İrşâd ilâ kavâidi'l-edilleti fi Usûli'l-İ'tikâd*, Mısır 1950.
- Düzgün, Şaban Ali, *Din-Birey ve Toplum*, Akçağ yay., Ankara 1997.
- Ebü Hanîfe, Nu'man b. Sâbit, *el-Âlim ve'l-müteallim*, (İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri), çev. Mustafa Öz, İst. 2011.
- Ebü Hanîfe, Nu'man b. Sâbit, *el-Fıkhu'l-Ebsât*, (İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri), çev. Mustafa Öz, İst. 2011.
- Ebü Hanîfe, Numan b. Sâbit, *el-Fıkhu'l-Ekber*, (İmam-ı Âzam'ın beş Eseri), çev. Mustafa Öz, İst. 2011.
- Ebü Hanîfe, Nu'man b. Sâbit, *el-Vasiyye*, (İmam-ı Âzam'ın beş Eseri), çev. Mustafa Öz, İst. 2011.
- Emîn, Ahmed, *Fecru'l-İslâm*, Dâru'l-Kelimât, Kâhire ts.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan, *Kitâbu'l-Luma' fi'r-reddi alâ ehli'z-zeyğ ve'l-Bida*, Londra 1955.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Dâru'l-Ensâr, Kâhire 1977.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin ve ihtilafu'l-musallin*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut 1990.
- Fazlur Rahman, *İslâm*, ter. Mehmed Dağ-Mehmet Aydın, Ankara Okulu yay., Ankara 2004.
- Gazalî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâ-u ulûmu'd-Din*, Dâru's-Şa'b, Beyrut ts.
- Gazalî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, Dimeşk 1994.
- Gazalî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İlcâmu'l-avâm an İlmi'l-Kelâm*, Mecmûatu'r-Resâil içinde, Kâhire ts.
- Gölcük, Şerafettin, "İsimler ve hükümler yönüyle iman ve İslâm kavramları", *ATAUNİ İslamî İlimler Fakültesi Dergisi*, sy:2, Ankara 1977.
- Hâlimî, Huseyn b. Hasen, *Kitâbu'l-Minhâc fi şuabi'l-İmân*, thk. Hâlimî Muhammed Fûde, Beyrut 1979.
- Hilmi Karaağaç, "İtikâdî Mezheplerde İman-İslam İlişkisi", Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 1, sy: 2, Aralık 2012.
- Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, TDV yay., Ankara 2003.

- İbn Ebî Şerîf, Kemaleddin, *Kitâbu'l-Müsâmere bi şerhi'l-Müsâyere*, Bulak 1317.
- İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan, *el-Mücerred fî makâlât-ı Ebî Hasan el-Eş'ari*, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kâhire 2005.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali bin Ahmed bin Saîd, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, Dâru'l-Ceyl, Beyrut 1996.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfi, *Lisânu'l-Arab*, Dâru's-Sadr, Beyrut 1994.
- İbn Mende, Muhammed b. İshâk, *Kitâbu'l-İmân*, thk. Ali b. Muhammed Nâsır el-Fâkihî, Beyrut 1987.
- İbn Teymiye, Ebû Abbâs Takıyyuddîn Ahmed b. Abdülhalim, *Kitâbu'l-İmân*, el-Mektebu'l-İslâmiyye, Beyrut 1996.
- İbn Teymiyye, Ebû Abbâs Takıyyuddîn Ahmed b. Abdülhalim *Mecmûatu'l-Fetâvâ*, Kâhire 1997.
- İsfahânî, Râgıb Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, y.y., t.y.
- İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Kevser yay., Ankara ts.
- Kadı Abdülcabbâr, Abdullah b. Ahmed Ebu'l-Huseyin, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdulkerim Osman, Kâhire 1996.
- Kadı Ebû Ya'lâ, Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed, *Mesâilu'l-İmân*, Riyad 1410.
- Kâşânî, Muhsin Feyz, *Tefsîru's-Sâfi*, y.y., ts.
- Kılavuz, Ahmed Saim, *İman-Küfür Sınırı*, İst. 1982.
- Kutlu, Sönmez, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi*, Ankara 2002.
- Küleynî, Muhammed b. Yakup, *Usûlu'l-Kâfi*, Beyrut 2007.
- Mağnisâvî, Ebu'l-Münteha Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Fikhi'l-Ekber*, İst. 2007.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Kitâbu't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Âruçî, Dâru's-Sâdır, İst. 2001.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Basellum, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2005.
- Müslim, Müslim b. Haccâc, es-*Sahîh*, İst. 1992.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali, es-*Sünen*, İst. 1992.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed, *Tabıratu'l-Edille fî Usûli'd-Din*, thk. Muhammed Nur Hâmid İsa, I. Baskı, Kâhire 2011.

- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed, *Bahru'l Kelâm*, Dımeşk 2000.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed, *Tabsıratu'l-Edille fî Usûli'd-Din*, thk. Hüseyin Atay, Ankara 2003.
- Nursî, Said, *Mektubât*, Envar yay., İst. 1996.
- Öge, Sinan, "Fıtratın Mısakı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy: 22, Erzurum 2004.
- Özcan, Hanefî, *Epistemolojik Açıdan İman*, İfav yay., İst. 2002.
- Özcan, Hanefî, "Mâturîdî'ye Göre İman-İslam-İhsan ve Küfür İlişkisi", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy:8, İzmir 1994.
- Paul Tillich, *İmanın Dinamikleri*, çev. Fehrullah Terkan-Salih Özer, Ankara Okulu yay., Ankara 2000.
- Pezdevî, Ebu'l-Yusr Muhammed, *Usûlu'd-Din*, thk. Hans Piter Lens, Kâhire 2003.
- Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetu't-tefâsir*, Dâru'l-Kalem, Lübnan 1976.
- Sâbûnî, Nurettin, *Kitâbu'l-Bidâye mine'l-Kifâye fî'l-Hidâye fî Usûli'd-Din*, Dâru'l-Meârif, Mısır 1969.
- Sinanoğlu, Mustafa, "İman", *DİA*, XXII.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-nihal*, Dâru'l-Marife, Beyrut 1993.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr b. Yezîd, *Câmi'ul-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, Kâhire, 1954.
- Taftazânî, Sa'duddin Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah, *Şerhu'l-Akâid*, İst. 1326.
- Taftazânî, Sa'duddin Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah, *Şerhu'l-Mekâsıd*, Beyrut 1998.
- Tirmîzî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, İst. 1992.
- Yazır, Elmalı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Şura yay, İst. ts.